

УДК 371.233 (477)

DOI: 10.31499/2618-0715.2(9).2022.267059

НЕВІДОМІ РУКОПИСИ СОФІЇ РУСОВОЇ

Наровлянський О. Д., кандидат педагогічних наук, заступник директора, Український державний центр Національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді

ORCID: 0000-0002-5778-7401

E-mail: al_dan@ukr.net

В статті висвітлено нововиявлені останнім часом в Центральному архіві вищих органів влади України рукописні матеріали, автором яких є видатна діячка українського національно-визвольного руху, одна з засновниць української національної освіти Софія Русова. Матеріали виявлено у фонді Міністерства освіти Української народної республіки та Української гетьманської держави.

Виявлені роботи присвячені питанням упровадження екскурсій у освітній процес, зокрема у вивчення географії («Зимові екскурсії в початковій школі») та в позакласну роботу (проект плану порадики з питань організації екскурсій). Висвітлено участь Софії Русової в розробці навчальних програм української школи з географії, її діяльність по створенню екскурсійного відділу Департаменту позашкільної освіти та дошкільного виховання Міністерства освіти в 1917-1919 роках. Визначено основні ідеї С. Русової щодо упровадження зимових екскурсій в початковій школі, їх навчально-виховного потенціалу, об'єктів для показу. Проаналізовано ідеї С. Русової, викладені в проекті змісту довідника для організаторів екскурсій. Визначено, що Софія Русова стояла біля витоків освітнього туризму в українській школі та була одним з засновників туристсько-краєзнавчого напрямку позашкільної освіти України.

Ключові слова: Софія Русова, екскурсії, Міністерство освіти, географія як навчальний предмет.

UNKNOWN MANUSCRIPTS OF SOFIA RUSOVA

Narovlyansky O. D., PhD in Pedagogical Sciences, Deputy Director of the Ukrainian State Center for National Patriotic Education, Local History and Tourism of Student Youth

ORCID: 0000-0002-5778-7401

E-mail: al_dan@ukr.net

The article highlights the newly discovered in the Central Archives of the highest authorities of Ukraine handwritten materials, the author of which is a prominent figure of the Ukrainian national liberation movement, one of the founders of the Ukrainian national education Sofia Rusova. The materials were found in the collection of the Ministry of Education of the Ukrainian People's Republic and the Ukrainian Hetmanate.

The revealed works are devoted to the introduction of excursions in the educational process, in particular in the study of geography ("Winter Excursions in Primary School") and in extracurricular work (draft plan of the advisor on the organization of excursions). The participation of Sofia Rusova in the development of the curriculum of the Ukrainian school in geography, her activity on the creation of the excursion department of the Department of extracurricular education and preschool education of the Ministry of Education in 1917-1919 is highlighted. The main ideas of S. Rusova on the introduction of winter excursions in primary school, their educational potential, objects for

display. The ideas of S. Rusova, set out in the draft content of the guide for excursion organizers. It is determined that Sofia Rusova stood at the origins of educational tourism in the Ukrainian school and was one of the founders of the tourist and local history direction of out-of-school education in Ukraine.

Keywords: Sofia Rusova, excursions, Ukrainian People's Republic, Ministry of Education, geography as an academic subject.

Постановка проблеми. Одним з видатних діячів української освіти часів національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. була Софія Русова, яка протягом досить тривалого часу займала посаду директора департаменту позашкільної освіти та дошкільного виховання Міністерства народної освіти в урядах УНР, Української держави та директорії. Вона внесла чималий внесок в становлення позашкільної та дошкільної освіти української держави, формування навчальних програм з історії та географії, створення нових підручників. Чималим був внесок С. Русової і в створення початків системи освітянського туризму, упровадження екскурсій у школу. Саме тому викликає інтерес пошук нових невідомих творів педагогині та аналіз її поглядів на педагогіку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Творчість Софії Русової останніми роками привертає певну увагу українських науковців. Серед них Й. Голенда (наукова та громадська діяльність С. Русової) [1], І. Шоробура (внесок С. Русової у розвиток географічної освіти) [16], В. Кузь [6; 7], М. Кукурудзяк (робота С. Русової в освіті часів УНР) [8] та інші. Творчість та діяльність Софії Русової розглядали в своїх дисертаційних дослідженнях Г. Груць [2], О. Джус [3], І. Нагачевська [9], О. Пеньковець [10], О. Пшеврацька [13], О. Таран [15]. Діяльності Міністерства освіти УНР, у якому працювала Софія Русова присвятили свої дослідження О. Кудлай [5], Н. Ротар [14]. Однак питання ролі Софії Русової в розвитку освітянського туризму залишалось поза увагою дослідників, не було предметом цілеспрямованих досліджень, тому воно є актуальним. Крім того, як виявив архівний пошук, ряд творів С. Русової досі залишається невідомими науковій громадськості.

Ціль статті. Метою публікації є введення у науковий оборот виявлених нами раніше не опублікованих робіт Софії Русової, написаних за часів її роботи на посаді директора департаменту позашкільної освіти та дошкільного виховання Міністерства освіти в 1917-1919 рр.

Виклад основного матеріалу. В період 1917–1919 років Софія Русова працювала в Міністерстві освіти УНР та Української держави. Вона очолювала відділ, а пізніше департамент позашкільної освіти та дошкільного виховання. В цей час С. Русова внесла чималий внесок у формуванні системи освіти української держави – як загальної середньої, так і позашкільної.

У фонді Міністерства освіти поряд з матеріалами, що стосуються роботи екскурсійного відділу очолюваного С. Русовою департаменту, її участі в роботі комісій з розробки програм з історії та географії для середньої школи, нами було виявлено два раніше не введені до наукового обороту рукописи, які за висновками експертів-графологів належать саме Софії Русовій та стосуються розвитку екскурсійної справи.

Софія Русова брала безпосередню участь у розробці навчальних програм середньої школи з природознавства та географії, стала автором одного з перших україномовних підручників – «Початкової географії».

28 травня 1918 року Софія Русова брала участь у засіданні комісії з вироблення програм з географії. Під час обговорення програми Софія Русова При обговоренні програми на географії для 1-2 років навчання вона зауважила, що екскурсії учнів мають робитися і зимою, щоб учні спостерігали зимову природу та її життя та запропонувала створити програму зимових екскурсій. Комісія звернулася пропозицією до Русової підготувати таку програму [11, арк. 23в]. Софія Русова виконала це завдання і програма зимових екскурсій для початкової школи була підготовлена.

В матеріалах фонду Міністерства освіти 1917-1919 рр. Центрального державного архіву вищих органів влади України (далі – ЦДАВОВУ) було виявлено рукописний текст під назвою «Зимові екскурсії для початкової географії», який, за висновком експертів-графологів, виконаний С. Русовою. Як свідчать інші матеріали, цей рукопис був написаний як частина навчальної програми з географії для початкової школи і був включений до неї [12, арк. 39] (в публікації збережено орфографію та пунктуацію автора):

«Зимові екскурсії для початкової географії.

Зимою бажано щоб діти теж робили спостереження над природою і для цього можна робити 2–3 екскурсії.

1. Коли випаде перший сніг або повести дітей в ліс і спостерігати різне вражіння лісу зимою і літом, які залишилися звіри, які зникли і як, чи улетіли геть чи поснули в кублі (білка), чи закопалися в берлозі, придивлятися як сніг вкриває гілля дерев, придивлятися на красу ялини та сосни під снігом і порівняти її з голими дубами, березами. Розглянути на снігу сліди різних ніг.

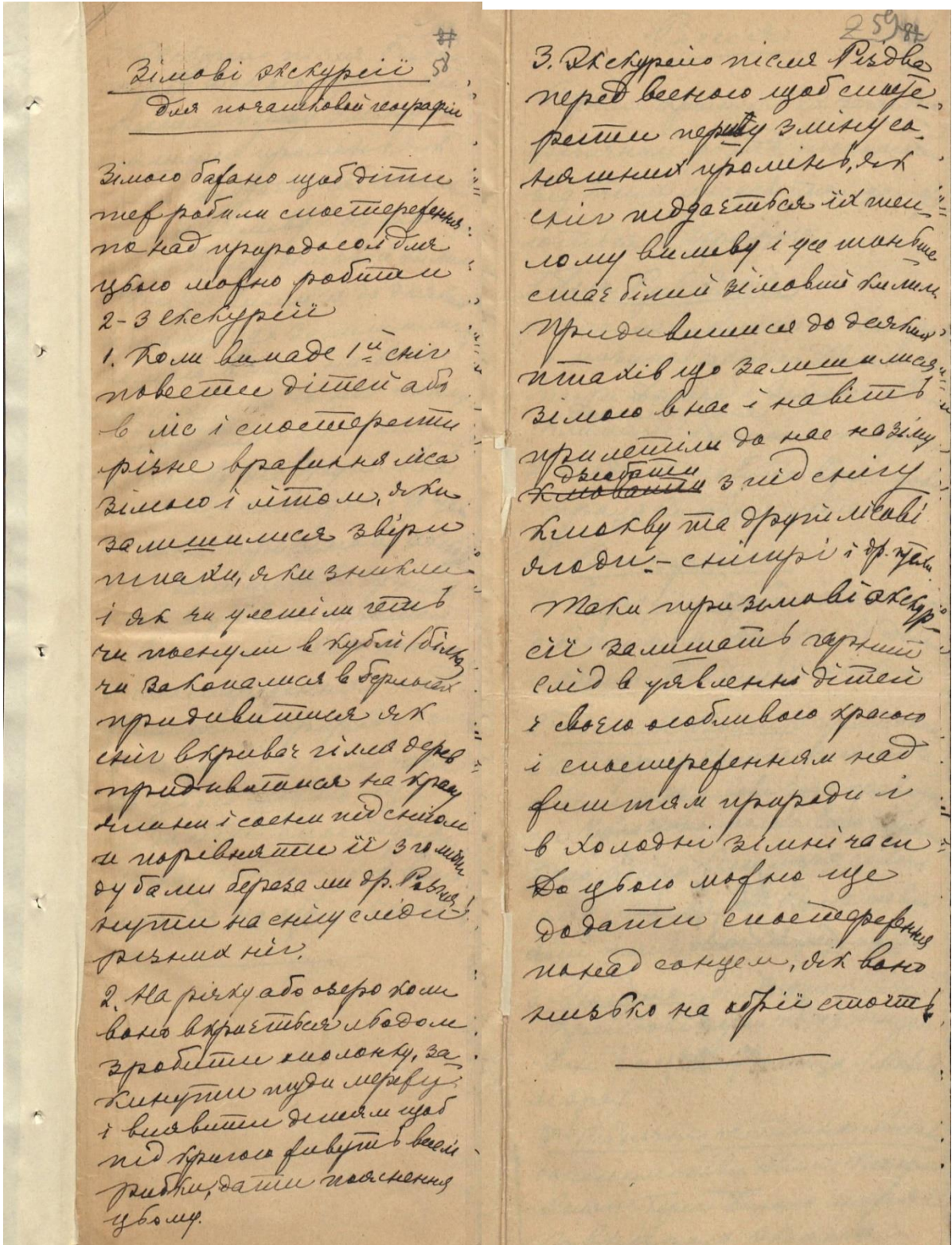
2. На річку чи озеро, коли воно вкриється льодом, робити ополонку, закинути туди мережу і виявити дітям, що під кригою живуть веселі рибки, дати пояснення цьому.

3. Екскурсію після Різдва перед весною щоб спостерегти першу зміну сонячних променів, як сніг їх теплomu впливу і усе тонше стає білий зимовий килим. Придивитися до деяких птахів, що залишилися і зимою у нас і навіть прилетіли до нас на зиму дзьобати з-під снігу клюкву та другі лісові ягоди – снігірі і др. птахи.

Такі три зимові екскурсії залишать гарний слід в уявленні дітей і своєю особливою красою і спостереженням за життям природи і в холодні зимні часи. До цього ще можна додати спостереженням над сонцем, як воно низько над обрієм стоїть» [11, арк. 58-59].

Таким чином, С. Русова запропонувала (на відміну від поширеної на той час практики) не обмежуватися екскурсіями в теплу пору року, а проводити їх і взимку. При цьому вона запропонувала тематику зимових екскурсій, вказала на явища природи, що мають бути предметом ознайомлення та зазначила на високий освітній потенціал екскурсій. Ці, включені безпосередньо до навчальної програми з географії, методичні поради для проведення зимових екскурсій у

початковій школі у разі їх упровадження безсумнівно сприяли б введенню екскурсій в практику роботи школи.

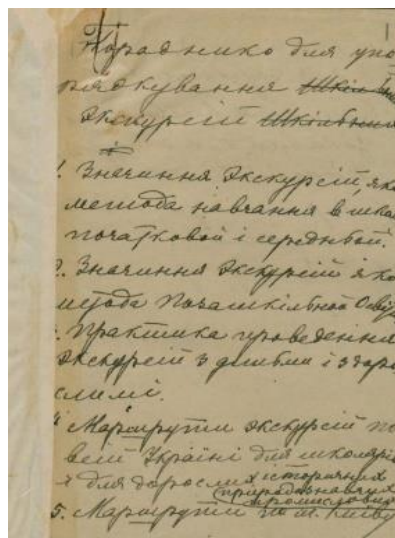
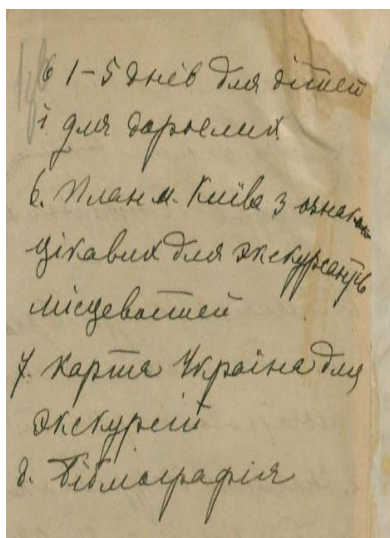

Водночас, велику увагу Софія Русова приділяла створенню системи позашкільної освіти, підготовці інструкторів для цієї ланки освіти, була у витоків створення екскурсійного відділу департаменту, першого в системі освіти притулку (за нинішньою термінологією – туристської бази) для учнів-екскурсантів в Києві. При вивченні фондів Міністерства освіти за 1917–1919 роки нами було виявлено чимало матеріалів, що засвідчують роль С. Русової в створенні та розвитку цього напрямку освітянської роботи.

Ще одним виявленим у фонді Міністерства освіти раніше не опублікованим рукописом Софії Русової, що стосується організації освітніх екскурсій, є рукописний проект плану поради для упорядкування екскурсій. На засіданнях екскурсійної комісії департаменту позашкільної освіти та дошкільного виховання, які проходили навесні 1918 року неодноразово піднімалося питання про доцільність видання посібника на допомогу організаторам учнівських екскурсій. Варто відзначити, що Софія Русова, будучи прибічником позашкільної освіти як засобу освіти не лише дітей, але й дорослих, наполягала на залученні до екскурсій як учнів шкіл, так і робітників та селян, перш за все через товариство «Просвіта». На нашу думку, саме тому в проекті плану автором було відкориговане назву поради - закреслено слово шкільних, а у змісті з'явилися поради щодо екскурсій дорослих.

«Поради для упорядкування [шкільних] (закреслено автором) екскурсій.

1. Значення екскурсій як метода навчання в школі початковий та середній.
2. Значення екскурсій як метода позашкільної освіти
3. Практичне проведення екскурсій з дітьми і з дорослими
4. Маршрути екскурсій по всій Україні для школярів і дорослих історичних, природознавчих, промислових
5. Маршрути по м. Києву в 1–5 днів для дорослих
6. План м. Києва з ознаком [так в тексті] цікавих для екскурсій місцевостей
7. Карта України для екскурсій
8. Бібліографія» [11, арк. 1-13в].

На жаль, нам не вдалося знайти підтвердження того, що вказаний poradnik був надрукований. Судячи з усього він залишився одним з багатьох нереалізованих проектів того часу. Однак його підготовка та активна участь в ній С. Русової свідчать про значення, яке вона надавала освітянському туризму, ролі екскурсій у освітньому процесі та вихованні дітей та дорослих.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, виявлені нові роботи С. Русової доводять її багатогранну та активну роль у формуванні освітньої політики часів УНР та Української держави, різноплановість її діяльності. Водночас виявлені матеріали дозволяють стверджувати, що саме Софія Русова стояла у витоків вітчизняного освітянського туризму та туристсько-краєзнавчого напрямку позашкільної освіти України. Подальшого вивчення потребує діяльність екскурсійного відділу Міністерства освіти 1918-1919рр. та практика упровадження екскурсій в роботу тогочасної школи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Голенда Й. Софія Русова - видатний український педагог, літературознавець та громадський діяч. *Хроніка-2000. Український культурологічний альманах*. 2007. Вип. 72. С. 636–644.
2. Груць Г. М. С. Русова і просвітительський рух в Україні : дис... канд. пед. наук: 13.00.01 Тернопіль, 1999. 193 с.
3. Джус О. В. Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції (1922-1940 рр.) : дис... канд. пед. наук: 13.00.01 Івано-Франківськ, 2001. 242 с.
4. Документи про організацію роботи екскурсійного відділу: протоколи засідань, статут, листування. ЦДАВОВ України (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України). Ф. 2201. Оп. 2. Спр. 561.
5. Кудлай О. Б. Міністерство освіти УНР доби Української Центральної Ради: створення, структура, діяльність К.: Інститут історії України, 2019. 160 с.
6. Кузь В. Софія Русова – теоретик і організатор національного виховання. *Проблеми дошкільного виховання у педагогічній спадщині С. Русової* : матеріали Всеукраїнських педагогічних читань, присвячених 140-річчю з дня народження С. Русової. Чернігів, 1996. Кн. 4. С. 13–15
7. Кузь В. Софія Русова: сторінки життя і творчості у контексті сьогодення. *Історико-педагогічний альманах*. 2012. № 2. С. 44-48
8. Кукурудзяк М.Г. З історії національної школи і педагогічної думки в Українській Народній Республіці. Кам'янець-Подільський, 1997.
9. Нагачевська З. І. Педагогічна думка і просвітництво у жіночому русі Західної України (II половина XIX ст. - 1939 р.) : автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.01. Тернопіль, 2009. 40 с.
10. Пеньковець О. М. Філософсько-освітні погляди С.Русової (соціально-філософський аналіз) : дис... канд. філос. наук: 09.00.03 Чернігів, 2001. 191 с.
11. Протоколи засідання комісії по виробленню програми і карт з географії, програми і пояснювальні записки до них. ЦДАВОВ України (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України). Ф. 2201. Оп. 1. Спр. 687
12. Протоколи комісії про організацію загально-освітніх екскурсій. Проект діяльності екскурсійного відділу, програми з історії. ЦДАВОВ України (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України). Ф. 2201. Оп. 2. Спр. 556.
13. Шеврацька О. В. Психолого-педагогічні засади організації суспільного дошкільного виховання в працях С.Ф.Русової : дис... канд. пед. наук: 13.00.08. К., 2002. 190 с.
14. Ротар Н. Ю. діяльність українських національно-демократичних урядів в галузі освіти (1917–1920 рр.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернівці. 1996. 211 с.

15. Таран О. М. Проблеми дидактики в педагогічній спадщині С.Русової : дис... канд. пед. наук: 13.00.01. Ніжин, 2003. 248 с.
16. Шоробура І. Внесок Софії Русової у розвиток шкільної географічної освіти. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2012. № 43. С. 368 – 372.

REFERENCES

1. Holenda, Y. (2007) Sofiia Rusova – vydatnyi ukrainskyi pedahoh, literaturoznavets ta hromadskyi diiach. *Khronika-2000. Ukrainskyi kulturolohichnyi almanakh – Chronicle-2000. Ukrainian cultural almanac*, 72, 636-644 [in Ukrainian].
2. Hruťs, H. M. (2009) S. Rusova i prosvitytelskyi rukh v Ukraini Candidates thesis, Ternopil. [in Ukrainian].
3. Джус, О. В. (2001) Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції (1922-1940 рр.) Candidate's thesis. Івано-Франківськ. [in Ukrainian].
4. Dokumenty pro orhanizatsiiu robjty ekskursiinoho viddilu: protokoly zasidan, statut, lystuvannia. TsDAVO Ukrainy (Tsentr. derzh. arkhiv vyshch. orhaniv vlyady ta upr. Ukrainy).. F. 2201. Op. 2. Spr. 561. [in Ukrainian].
5. Kudlai, O. B. (2019) Ministerstvo osvity UNR doby Ukrainiskoi Tsentralnoi Rady: stvorennia, struktura, diialnist Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian].
6. Kuz V. (1996) Sofiia Rusova – teoretyk i orhanizator natsionalnogo vykhovannia. Problemy doshchkilnogo vykhovannia u pedahohichnii spadshchyni S. Rusovoi : proceedings All-Ukrainian pedagogical readings dedicated to the 140th anniversary of the birth of S. Rusova. Chernihiv, kn. 4, S. 13- 15. [in Ukrainian].
7. Kuz V. (2012) Sofiia Rusova: storinky zhyttia i tvorchosti u konteksti sohodennia. *Istoryko-pedahohichnyi almanakh - Historical and pedagogical almanac*, 2, 44-48. [in Ukrainian].
8. Kukurudziak M.H. (1997) Z istorii natsionalnoi shkoly i pedahohichnoi dumky v Ukrainiskii Narodnii Respublitsi. Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
9. Nahachevska, Z. I. (2009) Pedahohichna dumka i prosvitnytstvo u zhinochomu rusi Zakhidnoi Ukrainy (II polovyna KhIKh st. - 1939 r.) Candidates thesis. Ternopil. [in Ukrainian].
10. Penkovets, O. M. (2001) Filosofska-osvitni pohliady S.Rusovoi (sotsialno-filosofskyi analiz) Candidates thesis. Chernihiv. [in Ukrainian].
11. Protokoly zasidannia komisii po vyroblenni prohramy i kart z heohrafii, prohramy i poiasniuvalni zapysky do nykh. . TsDAVO Ukrainy (Tsentr. derzh. arkhiv vyshch. orhaniv vlyady ta upr. Ukrainy).F. 2201. Op. 1. Spr. 687. [in Ukrainian].
12. Protokoly komisii pro orhanizatsiiu zahalno-osvitnikh ekskursii. Proiekt diialnosti ekskursiinoho viddilu, prohramy z istorii. . TsDAVO Ukrainy (Tsentr. derzh. arkhiv vyshch. orhaniv vlyady ta upr. Ukrainy).. F. 2201. Op. 2. Spr. 556. [in Ukrainian].
13. Pshevratska, O. V. (2002) Psykholoho-pedahohichni zasady orhanizatsii suspilnogo doshchkilnogo vykhovannia v pratsiakh S.F.Rusovoi Candidates thesis. Kyiv. [in Ukrainian].
14. Rotar, N. Yu. (1996) Diialnist ukrainskykh natsionalno-demokratychnykh uriadiv v haluzi osvity (1917–1920 rr.) Candidates thesis. Chernivtsi. [in Ukrainian].
15. Taran, O. M. (2003) Problemy dydaktyky v pedahohichnii spadshchyni S.Rusovoi Candidates thesis.. Nizhyn. [in Ukrainian].
16. Shorobura, I. (2012) Vnesok Sofii Rusovoi u rozvytok shkilnoi heohrafichnoi osvity. Psykholoho-pedahohichni problemy silskoi shkoly - Psychological and pedagogical problems of the village school, 43, 368 – 372. [in Ukrainian].